

**E. G. BROWNE'IN SEYAHATNÂMESİNDE
DOĞU KÜLTÜRLERİNE İLGİSİ**

Dr. Hasan ÇİFTÇİ*

ÖZET

E. G. Browne (1862-1926), Doğu dilleri, edebiyatları ve kültürleri hakkında birçok eser ve makale kaleme almış ünlü bir İngiliz şarkiyatçıdır. Onun Doğuya ilgisi Osmanlı Türkçesi'yle başlar fakat daha çok Fars edebiyat ve kültürü üzerinde yoğunlaşır. Araştırmalarda bulunmak ve edebiyat çevreleriyle görüşmek üzere 1887'de İran'a gitmek ister. Bu nedenle ilkin gemiyle Trabzon'a gelir (4 Ekim 1887). Birkaç gün orada kaldıktan sonra at sırtında sekiz günlük bir yolculuğun ardından Erzurum'a geçer (14 Ekim 1887). İki gün sonra (17 Ekim) Erzurum'dan ayrılır ve 24 Ekim 1887'de İran topraklarına girer. O sırada *A Year amongst the Persians (İran'da Bir Yıl)* adlı seyahatnâmesini yazar. Ancak bu seyahatnâmenin bir bölümü Türkiye ve özellikle Trabzon, Erzurum ve Doğubeyazıt ile ilgili seyahatte tuttuğu notlardan oluşur. Bu yazının azami kısmı Browne'in kaydettiği Türkiye hakkındaki söz konusu notlarla ilgilidir. Bununla birlikte ilk başta, onun Doğu kültürüne ilgisi anlatılacak ve XIX. yüzyıl sonlarında bazı Avrupa ülkelerinin Türkçe, Farsça ve Arapça ile ilgili politikaları hakkındaki gözlemleri verilmeye çalışılacaktır.¹

Anahtar kelimeler: E. G. Browne, Doğu Dilleri, Arapça, Farsça, Türkçe, Trabzon, Erzurum ve Doğubeyazıt, *A Year amongst the Persians (Yek Sâl der Miyân-i İrâniyân)*.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri Bölümü Fars Dili ve Edebiyatı Öğrt. Üyesi.

¹ Not: Bu yazı sırf bundan ibaret değildir. Özetten de anlaşılacağı gibi, asıl maksat Browne'in Trabzon-Erzurum-Doğubeyazıt yolunda tuttuğu notları vermektir. İlk başta onun, Doğu kültürüne ilgisi ve XIX. yüzyıl sonlarında bazı Avrupa ülkelerinde, Türkçe, Farsça ve Arapça'nın vaziyeti hakkındaki gözlemleri de verilecektir. Ancak derginin yetkilileri, yazının uzun olduğunu, iki sayıda yayımlanması için bölünmesi ve her biri için ayrı özetler gerektiğini uygun buldular.

ABSTRACT

Edward Granville Browne (1862-1926) is the famous British orientalist who published many books and articles on East languages and their literatures and cultures. His interest in Oriental studies begins, with Turkish, but he deliberated on Persian and their literature and culture. To study on Persian literature and to see Persian scientists and peoples, he wants to go to Persia at 1887. The while, he firstly come by ship to Trebizonde on 4th October 1887. After a few days he comes to Erzeroum (on 14th October) from Trebizonde by hours at seven day. After two day (on 17th October) he leave Erzeroum to İran on 24th October. At the time (1887) he wrote his jounry notes at a book who titled *A Year amongst the Persians*. But a part of that travel book contains his notes about Turkey, especially his travel from Trebizonde to Erzeroum and East Bayazid. In this article, it will be investigated that his travels's notes. However at first it will be summarized the politicals of some European countries with Turksh, Persian and Arabic languages at the end of 19th century from Browne's notes.

Key words: E. G. Browne, Trabzon, Erzurum ve Doğubeyazıt, East languages, Arabic, Persian, Turkish, *A Year amongst the Persians* (*Yek Sâl der Miyân-i Îrâniyân*).

I Browne'in Doğu Kültürlerine İlgisi ve

XIX. Yüzyılda Bazı Avrpa Ülkelerinin Bu Husustaki Politikası

Daha önce yayımlanan bir makalede² ünlü İngiliz şarkiyatçı E. G. Browne'in biyografisi ile Osmanlıya, Türk edebiyatı ve kültürüne ilgisi incelenmişti.³ Bu yazıda da onun, Doğu dilleri ve kültürlerine ilgisi ve XIX. yüzyılın son çeyreğinde Doğu kültür ve edebiyatlarını tahsil ettiği sırada, İngiltere'de karşılaştığı problemler ve bu ülkenin konuya yönelik politikası; özellikle o dönem Fransa'nın Doğu kültür ve edebiyatına karşı daha olumlu bir politika izlemiş olması hususları, adı geçen

² Bk. Çiftçi, Hasan, "Ünlü Şarkiyatçı E. G. Browne'in Doğu Edebiyatlarına İlgisi Osmanlıyla Başlar", Atatürk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, yıl 11, sayı 26, Erz. 2004, s. 171-182.

³ Biyografisi, eserleri, Doğu kültür ve edebiyatına ilgisi için bk. Çiftçi, a.g.mak., s. 171 vd.

şarkiyatçının hatıralarından verilmeye çalışılacaktır. Yazar bu husustaki gözlemlerini 1887-88 yıllarında yazmış olduğu *A Year Among The Persians* (Farsça çevrisi *Yek Sâl der Miyân-i İrânîyân*)⁴ adlı eserinin mukaddimesinde anlatmıştır.

Burada adı geçen eserinin mukaddimesinin tamamı değil, sadece konuyu ilgilendiren kısımlar verilmeye çalışılacaktır.

Kendisi adı geçen kitabına giriş şeklinde yazdığı birinci bölüm (Chapter I Introductory)'de⁵ bu hususta şunları yazar:

“العلم علمان علم الاديان و علم الابدان”

“İlimler ikiye ayrılır: Teoloji ilmi ve tıp ilmi.”

İnsanlar bana hep şu soruyu sorar: “*Nasıl oldu da siz Doğu dillerini okuma fikrine kapıldınız?*”

Bu nedenle, kitabın başında, birinci bölümde ilkin bu soruya cevap verme ve Doğu Ülkelerinin dillerini tahsil etme düşüncesinin zihnimde nasıl oluştuğunu anlatma gereğini duydum.

Aslında anılan dillerin tahsili hususunda, birtakım problemlerle de karşılaştım, neredeyse bazen, tahsile devam etmekten vazgeçecektim. Fakat neticede başarmak bana nasip oldu, adı geçen dilleri ve bu cümleden Farsça'yı, İran'a yolculuk yaparken yaşadığım gibi, sadece halkla konuşabilmekle sınırlı kalmadı, hatta İran'ın edebî nüktelerinden de yararlanmaya muvaffak olabileceğim seviyede öğrendim.

Nasıl oldu da Doğu dillerini tahsil etme fikrine kapıldım, sorusunu yanıtlama hususunda tereddüt ettiğimi de söylemem gerekir. Çünkü bu kitapta, kendimi

⁴ Browne'ın, Türkçe'si *Farslar Arasında Bir Yıl*, anlamına gelen bu eseri, gemiyle geldiği Trabzon'dan karayolu ile Erzurum üzerinden gittiği İran'da kaldığı 1887-88 yılları arasında tuttuğu notlardan oluşur. Bu yazı ilkin, eserin Farsça'sından (*Yek Sâl der Miyân-i İrânîyân*, Farsça'ya çev. Zebîhullah-i Mansûrî, İntişârât-i Sagâ, Tahran 1375 hş., s. 43-67) Türkçe'ye aktarıldı ve bilahare, eserin orijinalinden de istifade edildi: (A YEAR AMONGST THE PERSIANS IMPRESSIONS AS TO THE LIFE, CHARACTER, & THOUGHT OF THE PEOPLE OF PERSIA, Received during Twelve Months' Residence in that Country in the Year 1887-1888 by EDWARD GRANVILLE BROWNE, With A Memoir by SIR E. DENISON ROSS CAMBRIDGE AT THE UNIVERSITY PRESS MCMXXVII, First published by Messrs, A & C Black Ltd 1893, New Edition published by the Cambridge University Press 1926, Reprinted 1927, pp. 1-21.) Eserin orijinalinin fotokopisini bana vermiş olması ve Trabzon-Erzurum-Doğubeyazıt yolu güzergâhında bulunan bazı yer isimleri hususundaki yardımlarından dolayı Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Y. Doç. Dr. Selâhattin Tozlu'ya teşekkür ederim.

⁵ Bu yazı, adı geçen kitabın s. 43'ten 67'ye kadarki kısmın çevrisidir.

okuyuculara arz ederek onların ilgilerini daha fazla şahsıma çekmek istemiyorum. Zira özellikle, kendi biyografisini yazmak için eline kalem geçiren sıradan her insanın, bir ölçüye kadar hakikatin dışına çıkarak kendini olduğundan daha üstün göstermesi imkân dahilindedir[...]

Fakat, *nasil oldu da ben Doğu dillerini ve Farsça'yı öğrenme-araştırma fikrine kapıldım?* konusuna gelince...

Hatırladığım kadarıyla olayın ayrıntısı şöyleydi: 1884 yılında Cambridge Üniversitesi (Eton Koleji)'nden mezun olduğum zaman, hem üzüntülüydüm hem sevinçli. Üzüntülüydüm zira kendi değerli hocalarımdan ve seilmeye değer üniversite ortamından ayrılmam gerektiği zaman gelmişti. Ama sevinçliydim çünkü, adı geçen kolejde (bu kolej aynı zamanda Cambridge üniversitesinin bir parçasıydı) bir dereceye kadar Hint dilini öğrenmişim, kolejden ayrıldıktan sonra Hint diliyle ilgili tahsilimi devam etmeye imkân sağlayacak bir iş bulmayı ümit ediyordum.

[İngiltere'nin, XIX. Asrın sonlarında Doğu dilleri ve kültürlerine bakışı]

Samimi dostlarımdan sayılan, tecrübeli insanlardan biri olan Dr. Wright adlı bir hoca, kolejden ayrılmadan bana sordu:

"Evet şimdi neye karar verdin? Öğrenimini hangi dalda devam ettirmek istiyorsun?"

"Babam, tıp dalında tahsil etmemi istiyor, fakat ben, Hint diliyle ilgili araştırmalarımı sürdürebileceğim bir iş bulmak istiyorum", dedim.

Dr. Wright, *"Ben size bir öğüt vermek istiyorum: Eğer geçiminizi sağlayacak bir gelir kaynağınız varsa, bir işe veya başka bir gelire ihtiyacınız yoksa, o halde Doğu dilleri peşine düşününüz; fakat eğer bir geliriniz yoksa Doğu dilleri peşine düşmek hatadır. Varsayalım dört veya beş yıl daha araştırma yaptınız, yine de Doğu dilleriyle ilgili bilgilerinizden istifade edilecek zevkinize uygun bir iş bulamazsınız; oysaki bu süre zarfında tıbbi okursanız, doktor olmuş olursunuz, böylece yeterli bir gelire sahip olacaksınız; ondan sonra kendi zevkinize uygun olarak uğraşmanız, Doğu dillerini öğrenmeniz de mümkün olur."* dedi.

"Devlet beni çalıştırmaz mı? Bana, bilgilerimden yararlanacak bir iş veremez mi?" dedim.

Dr. Wright, *"Devlete asla güvenmeyin. Çünkü devletimiz (İngiltere) bugüne kadar Doğu dillerine ilgi göstermemiş ve güçlü bir ihtimalle bundan sonra da*

göstermeyecektir, halkı da Doğu dillerini öğrenmeye teşvik etmeye niyetli değildir.” diye cevap verdi.

Sonradan kendim, Dr. Wright’ın kanaatinin doğru olduğunu anladım. Çünkü İngiltere devleti Avrupa’nın diğer devletlerine oranla Şark meseleleriyle daha fazla ilgilenmekle birlikte, halkı Doğu dillerini öğrenmeye teşvik etmiyor, Doğu dillerini öğrenmek için çaba gösterenlere de iş vermeye niyetli değildir.

[Fransa’nın Doğu dilleri ve kültürüne o zamanki bakışı]

Fakat Fransa’da durum, İngiltere’dekinin tam aksidir; Fransızlar İngilizler kadar Şark meseleleriyle fazla ilgilenmedikleri halde, Doğu ülkelerinin birçok dili Fransız üniversitelerinde ve özellikle Dé Frans Koleji’nde okutuluyor. Derslere katılmak; Farsça, Arapça, İbranice, Süryanice, Pehlevi ve başka dillerin hocalarının derslerinden istifade etmek için, hiçbir koşul gerekmiyor, öğrenim bedava, üstelik öğrencilerden de herhangi bir ücret alınmıyor.

[XIX Yüzyılda Fransa’da yabancı dillerin öğretim şekli]

Her Avrupalı hocanın dersinde genelde, hocanın söylediklerini öğrencilere açıklayan, adı geçen dersin konusu dilin konuşulduğu ülkeden bir doçent bulunur. Örneğin Arap dili dersi işlendiği zaman, bir Avrupalı profesör dersi anlatmaya başlar ve Arap asıllı bir doçent de profesörün derslerini açıklar; kelimelerin mahalli lehçe ile telaffuz edilmesi gerektiği yerlerde de adı geçen Arap hoca, Avrupalı profesöre yardımcı olur.

Söz konusu yabancı dilin konuşulduğu ülkenin tarih ve coğrafyası da okutulduğu her dilin, öğrenim süresi genelde üç yıldır ve üç yıllık öğrenimden sonra, bir öğrenci sınavda başarılı olursa, o yabancı dilin öğrenimini bitirdiğini gösteren diplomayı alır. Eğer o şahıs Fransız vatandaşı olursa veya Fransız vatandaşlığına geçebilirse kesinlikle kendisine, onun okuduğu dilbilimle ilgili bir iş verilir.

[Ülkem İngiltere’ye] muhâlif bir tavır olarak algılansa dahi, endişe etmeden, “Yaşasın Fransa ve halkı!” derim. Çünkü Fransızlar, bu davranışlarıyla beşerî bilimlerin gelişmesini ve Doğu dillerinin tanıtmak sûretiyle Doğu ile Batı arasında bir takım bağların oluşmasını sağlamaya çalışıyorlar. İngiliz milleti ve devletinin de bu erdemli davranış örneğini hayata geçirebilecekleri günün gelmesini ümit ederim.

Özet olarak babam bir sanayi kurumu müdürlüğünü yürüten bir sanatkâr olduğu için benim, sanayide çalışıp mühendis olmamdan yanaydı.

Fakat iki nedenden dolayı endüstri mühendisliği okumak istemiyordum:

Birincisi o dönem sanayi ve özellikle yeni sanayi öğrenimi, ilkel ve sınırlıydı, bugünkü gelişmiş metotlarla öğrencilere eğitim imkânını sağlamıyordu.

İkincisi, babadan kalma bir mesleğe sahip çıkıp sürdürmek istemiyordum.

Okuldaki öğrenimim tarih, coğrafya, matematik, geometri, İngiliz dili, Lâtin ve Yunan dillerinden ibaretti. Koleji bitirince Lâtin ve Yunan dillerinden bir şey bilmiyordum, doğrusu o iki dili sevmemiştim.

Fakat bugün, o zamanki görüşümün aksine, o iki dilin önemli olduğunu anlıyorum. Ancak o zaman kolejdeki eksik öğretim tarzı nedeniyle, ne o iki dilden bir şey öğrenebildim ne de onlara ilgi duyabildim.

Hocalarımız, sadece Lâtin dili veya Yunan dili gramerini öğretmekle, bizim bu her iki dili öğrenebileceğimizi zannediyorlardı.

Elbette her dilin gramerini bilmek, onu doğru okumak ve özellikle o dilin yazımı için gereklidir. Fakat o dili tam öğrenmek açısından yeterli değildir.

Bir erkek ve kadının tenini çizmek isteyen bir ressam, eğer iskelet ve anatomi bilimlerinden haberdar olursa, bu onun işine yardımcı olabilir. Fakat iskelet ve anatomi bilimini bilmek, o ressam için yeterli değildir.

Bu ülkede, nice kimseler okulda Yunan ve Lâtin gramerini öğrenmişler, onun tüm kurallarını bilirler. Fakat Yunanca veya Lâtince bir sayfa yazı yazmayı ve hatta o dille iki dakika boyunca konuşmayı beceremezler.

Okullarımızda Lâtin ve Yunan dilleriyle ilgili ikinci problem, bu dillerin asıl lehçeleriyle öğretilmemesidir; aksine kendilerince İngilizce'yle oluşturdukları lehçeyle öğretiyorlar; ileri sürdükleri mazerete göre, eski Yunan lehçesi, bugün Yunanistan'ın başkenti Atina'da konuşulan lehçe değilmiş ve aynı şekilde eski Romalıların lehçesi de bugünkü İtalya halkının lehçesi değilmiş; dolayısıyla Yunan ve Lâtin dillerini, günümüzde İngilizce'de oluşturulan yaygın lehçeyle öğretmek gerekir[...].

Bana göre, yabancı dillerin öğretimi için öğretmenin, dili öğretilen ülkeden yahut o ülkenin lehçesine hakim biri olması gerekir. Öğrencinin de kulağı o yabancı dile aşina olması lâzımdır.

Öğretmen ilkin öğrencilere, çok ihtiyaç duyulan kelimeleri öğretmelidir ve ardından, öğrencilerin kulaklarını çok ihtiyaç duyulan fiillere alıştırmalıdır. Zira dilbilimde duymak görmekten daha etkilidir.

Öğrenci, kâfi gelecek kelime ve fiilleri öğrendikten sonra, öğretmen, öğrettiği dilin konuşulduğu ülkeden, ilginç bilgilerle birlikte tatlı hikâyeleri içeren kitapları seçmelidir; böylece öğrenci, o kitapları okuduğu zaman içeriklerini asıl lehçesiyle beynine işlemelidir[...].

Öğrenci, öğrenmenin bu seviyesine ulaştığı zaman, söz konusu yabancı dilin gramerini de ayrıntılı olarak kendisine öğretmek lâzımdır. Hatta söylenebilir ki öğrenci bu seviyeye geldiği zaman, o yabancı dilin gramerini öğrenmek için öğretmene bile ihtiyaç duymayabilir, kendisi, öğretmen olmaksızın kendi kendine o yabancı dilin gramerini öğrenebilir[...].

[Browne'in Osmanlıya ilgisi]

Her halükarda 1877-78 yıllarındaki Rus-Osmanlı savaşı sırasında Doğuya ilk defa aşırı bir ilgi duydum.

Kural olarak daha çok gençler savaş konularına merak duyarlar, ben de her gün gazetelerden Rus-Osmanlı savaşıyla ilgili haberleri dikkatle okurdum. Başlangıçta o savaşla olan ilgim, sadece merak ve haber edinmekten kaynaklanıyordu. Fakat daha sonra Osmanlıların kahramanca direnmesini ve her türlü fedakarlıkla Ruslara karşı duruşlarını görünce ilgim, Osmanlıyı övmeye ve yüceltmeye dönüştü.

Doğrusu Osmanlının kurtulması koşuluyla her an kendimi feda etmeye hazırdım. Fakat Türklerin Plevne'de yenildiklerini duyduğum zaman o kadar üzüldüm ki, gözümde sanki İngiltere yenilmişti.

Git gide Türklerin sevgisi⁶ bende o derece artmıştı ki, gözümde Türk askerleri efsane kahramanları olmuştu; ben de onlar gibi olmayı, savaş meydanında sanki kendi vatanımızı ve mazlumluğumuzu savunma uğruna öldürülmeyi arzuluyordum.

Bu güçlü hislerin, gençliğim dönemlerine ait olduğunu belirtmek istiyorum. Zira o zaman on altı yaşından fazla değildim, on altı yaşında iken insanda, her tür ilgi güçlü hale gelir.

O zaman tek hedefim, bir subay rütbesiyle Osmanlı ordusuna katılabilmek ve Türkiye'yi savunmak amacıyla savaşmaktı.

Türk ordusunda yer almak için düşündüğüm plana göre, ilkin İngiliz ordusuna katılacaktım, birkaç terfiden sonra, yüzbaşılık rütbesini alır almaz, İngiliz ordusundan istifa ederek Türk ordusuna katılacaktım. Çünkü duyduğuma göre, İngiliz veya Fransız

⁶ E. G. Browne'in yaşadığı sıralarda İngiltere'de, hem Türkleri destekleyen hem de kendilerinden nefret edecek derecede Türklere karşı olan gruplar mevcuttu. Hatta bu amaçlarla bir takım derneklerin kurulduğu belirtilir. Yapılan araştırmalarda o dönem "İngiltere'de Türklere yardım faaliyetlerini tertip edenler *Turkophiller* (Türkseverler) idi. Türk dostu olan bu ekibin karşısında, Türk düşmanlığı ile meşhur *Turkophoblar* (Türklerden Nefret Edenler) vardı ki, bunlar arasında Gladstone ve Darwin ünlü Yahudiler de bulunmaktaydı." Bk. C. B. Norman, *Armenia and the Campaign of 1877*, London 1878, s. 314.

bir subay, Osmanlı ordusuna katıldığı zaman iki rütbe atlardı, bu nedenle ben yüzbaşı rütbesiyle Osmanlı ordusuna katılınca albay rütbesiyle işe başlayacaktım.

Okuyucular bu satırları okuyunca gülümseyebilirler, beni saf bir insan olarak düşünebilirler. Fakat gerçeği söylemek gerekirse o zamanki arzu ettiğim şey buydu.

Fakat askerî öğrenim görmek, İngiliz ordusuna katılmak, yüzbaşı olmak ve gerekli terfileri almak için, uzun zaman gerekiyordu, kısa sürede ulaşılabilecek bir hedef değildi.

[Browne Türkçe öğrenmeye başlıyor]

Diğer taraftan birkaç yıl sabredemezdim, içimdeki hararetli arzu ve iştiağ, beni kestirmeden hemen bir çözüm yoluna zorluyordu, bu nedenle kendi aşırı arzumu teskin etmek için aklıma Türk dilini öğrenmek geldi.

Bu kitabın okurları arasında, Türk dilini öğrenme fikrine kapılmış olanların çok az bulunacağına inanıyorum, eğer bu fikre kapılmış bir kimse varsa, söz konusu dilin öğrenme araçlarını temin etmenin çok zor olduğunu bilir.

Türk dilini öğrenmeyi düşündüğüm o dönemde, konuyla ilgili araç ve gereçleri temin etmek bugünkünden daha zordu. Fakat sonunda Barker kitapçısı tarafından İngilizce basılmış bir adet *Türk Dili Grameri*'ni buldum, işe giriştim.

Bu kitap hem Türkçe'nin sarf ve nahiv kurallarını içeriyordu hem de kendi kendine öğrenme imkânını sağlıyordu. Türkçe'yi öğretecek bir öğretmenim olmadığı için çaresiz okulda Lâtin ve Yunan dillerini nasıl okuduysam Türkçe'yi de aynı şekilde okumaya çalıştım.

Önce fiilleri, ardından diğer kelimeleri ezberlemeye çalıştım. Bir süre böyle geçince bir de baktım, soldan sağa yazılan İngilizce'nin aksine Osmanlıca'nın sağdan sola yazıldığını gördüm.⁷

Türkçe'yi bu adı geçen kitaptan öğrenmeye çabaladığım sıralarda telaffuz hususunda büyük hatalar yapıyordum.

Örneğin “bir” kelimesini, “bâyr” şeklinde okuyordum. Çünkü İngilizce'de “i”nin “ây” şeklinde telaffuz edildiğini öğrenmiştim.

[Browne'in Türkçe öğretmeni İrlandalı bir keşiş]

Bunlarla birlikte bir Türkçe öğretici buluncaya kadar yavaş ilerliyordum. Öğreticim meşhur Kırım savaşına katılmış İrlandalı bir keşiş idi. İhtiyaçlarını

⁷ Yazar, Osmanlı Türkçe'sini kastediyor.

karşılatabilecek kadar Türkçe'yi bildiğinden, Kırım savaşına katılmış olan İngiliz askerleri ve subayları Türkçe'yi bilmedikleri için, ona tercümanlık görevini vermişlerdi.

Kırım savaşı bittikten sonra adı geçen keşiş, Türkçe'yi bildiğinden kilise kurumu onu Osmanlı ülkesinde kalmak için görevlendirmişti. O birkaç yıl Osmanlı'nın başkenti Kostantaniyye (İstanbul)'de kalmış, Türk dili ve edebiyatına meraklı olduğu için orada birçok dost kazanmaya muvaffak olmuştu.

Adı geçen şahsı bulup ondan bana Türkçe'yi öğretmesini rica ettiğim zaman kendisi aforoz edilmiş bir keşiş sayılırdı. Çünkü Osmanlı-Rus savaşında açıkça Türkleri himaye ediyordu, oysa Türklere taraftar olmak İngiltere'de zamanın modasına aykırıydı. Özellikle Bulgarların trajedisi büyük bir yankı uyandırmış ve bütün o korkunç olaylar (doğru ya da yalan) Türklerin hesabına yazılırdı. Zira Bulgarlar da Türk olarak bilinirdi.⁸

Hristiyanlar, bu İrlandalı keşişin çalıştığı kilisenin reisine şikâyetle bulunarak, *"Eğer bu adam burada kalmaya devam ederse, Hristiyanlar, yardım adı altında kiliseye verdikleri aidat ve hediyeleri vermeyecekler."* dediler.

Bu durumu gören İrlandalı keşiş zorunlu olarak oradan ayrıldı.

Ben o keşişten ne kadar çok merakla Türkçe'yi öğrenmek istediysem, o da o oranda bana şevkle öğretmek istiyordu. Onunla her gece saatlerce beraber olurduk ve onun, Osmanlı ile İstanbul hakkındaki sohbetlerini yorulmadan dinlerdim.

Allah ona rahmet etsin, ruhunu bağışlasın...⁹ Çünkü bu İrlandalı keşiş sonra Afrika'ya gitti, oradaki dinî görevlerini yapmaya devam ettiği sırada vefat etti.

Doğu dillerini tahsil etmenin insana sevdirdiği şeylerden biri de, yüksek mevkilere varmış her doğubilimcinin, Doğu dillerinden birini öğrenmek isteyen her müptedi ve sıradan insana yardım etmesidir. Ben bu tecrübeyi bizzat yaşadım.

O İrlandalı keşiş gittikten sonra ne yapacağımı ve Türk dilini öğrenmek için nereye baş vuracağımı şaşardım.

Aniden aklıma bir fikir geldi: Eğer Sir James Redhouse'a bir mektup yazarsam onun bana bir yol gösterebileceğini düşündüm. Çünkü Sir James Redhouse o dönem

⁸ XIX. Asrın sonlarında ve XX. Asrın başlarında Osmanlı devletiyle Rus devletlerinin ikisi, Balkanlardaki siyasetlerini geliştirmek için Bulgarları ve özellikle Bulgaristan askerlerini kan emici ve sadist olarak tanııyorlardı. Bunun uzun bir hikâyesi vardır (Zebihullah Mansûrî)

⁹ Noktalarla ifade edilen boşluklar kitabın aslında mevcuttur (H. Ç.)

İngiltere'nin belki de Avrupa'nın en büyük Türkolog'u idi. Onun adresini bilmediğim için, mektubu, onun kitaplarını basan yayınevi aracılığıyla gönderdim.

Uzun bir süre geçmeden Sir James Redhouse'a göndermiş olduğum mektubun cevabı geldi. Avrupa'nın bu büyük ilim adamı Türkolog'un mektupta beni, her ne zaman Londra'ya uğrarsam kendisiyle görüşmeye davet ettiğini, tam bir sevinçle şahit oldum. Ayrıca ondan istemiş olduğum bütün notları da göndermişti.

Londra'ya gittiğimde sadece adı geçen ilim adamıyla görüşmeyi başarmakla kalmadım, onun aracılığıyla, Osmanlının Londra'daki elçiliğinde çalışan birkaç Türk diplomatla da tanıştım. Onlarla tanışmış olmam benim, Türk dilini öğrenmede mesafe kat etmeme yardımcı oldu. Çünkü Türkçe'yi, duru ve mahallî lehçesiyle bizzat onların ağzından dinleyerek öğreniyordum.

Gerçi benim Türk diliyle ilgili tahsilim ilerliyordu fakat, babam, Osmanlı ülkesine gitmek için benim orduya katılmakla ilgili yukarıda anlatılan planıma razı olmadı, bu planımı çocukça bir arzu olarak göyerek:

"Sen şimdi gençsin, iki yıl geçer geçmez bu arzunu tamamen unutacaksın en iyisi sürekli olacak bir işin peşine düşmendir" dedi.

Babam, iki işten birini kabul etmemi istiyordu: Ya sanayi dalını okuyup sanayi mühendisliği diplomasını almalıydım ya da gelecekte doktor olmak için tıp tahsilini okumalıydım. Ben ise, arzuladığım Doğu yolculuğunu gerçekleştirmek için tıp tahsilini planıma daha elverişli görüyordum, dolayısıyla bu dalı takip etmeyi uygun buldum.

Babam, benim tıba razı olduğumu anlayınca, samimi dostu olan bir doktora sordu: *"Şayet doktor olmasını istediğiniz bir çocuğunuz olsa, tıp ilmini tahsil etmesi için onu hangi üniversiteye gönderirisiniz?"*

O da bir an tereddüt etmeden, *"Cambridge Üniversitesi Tıp Fakültesine"* dedi. Böylece ben de adı geçen üniversiteye gittim.

1879 yılı Ekiminde Cambridge Üniversitesine kaydoldum, üniversiteye girmekle benim için mutlu bir hayat başladı. Bana göre, eğer bir kimse üniversite tahsili döneminde yaşamdan memnun ve mutlu değilse, o kişi iyi bir şansa lâyık değildir.

Bu üniversitedeki zamanımın önemli kısmı tıp tahsiliyle geçiyordu, orada tıp bilimini okutan hocalar, sadece ihtisas sahibi olmakla yetinmiyorlardı, yanı sıra engin bilgileri ve taşkın zevkleriyle öğrencileri heyecana getirirlerdi. Hocanın zevki, ilgisi ve merakı öğrencilerin başarılı olmasında çok etkilidir ve şayet bir öğretici, zevk ve meraka sahip olmazsa, en dikkat çekici derslere olan ilgiyi bile düşürebilir.

Tıp tahsili, zamanımın çoğunu almakla birlikte, Türk dilini de bırakmış değildim. Türk diline tam hakim olmanın koşulu olarak Arap ve Fars dillerini de bilmem gerektiğini kavradığım için, Farsça ve Arapça'yı da öğrenmeye karar verdim.

[Tıp fakültesinde Arapça ve Farsça dersleri]

Üniversitenin ilk yılında Arapça'yı, bu dilin tartışılmaz uzmanlarından biri olan, tanıtmama ve övmeme ihtiyacı olmayan Profesör Palmer'den aldım. Ben İngiltere'de, ondan daha iyi Arapça'ya hakim olan bir kimseyi görmedim ve öğrencilere Arapça'yı ondan daha iyi öğretebilecek birini de bilmem. Profesör Palmer'in yanında bir yıl okuduğum Arap dilinde, beş buçuk yıldan daha fazla okunmuş olduğum Yunan ve Lâtin dillerinden daha çok ilerleme kaydettim.

O vakit Profesör Cowel'den de Fars dilini okumaya başladım. Fakat Profesör Palmer ve Profesör Cowel Cambridge Üniversitesinde sürekli kalmadıkları için, bir Hintli doçentin yardımından da yararlanma imkânını buldum.

Adı geçen doçent Hintli olmakla birlikte, babası ve annesi Hıristiyanlık dinini kabul etmiş oldukları için, o da Hıristiyan dinine bağlıydı. Farsça, Sanskritçe ve Arapça'yı iyi biliyordu. Fakat bilgisiyle gururlanan biri değildi, başkasının onu âlim ve bilgin olarak bilmesini önemsemiyordu.

Fakat bir öğrencinin, onun dersini ilgiyle dinlediğini ve anlattığı her şeyi kavramak istediğini görünce, hoşuna giderdi, bu nedenle beni severdi, bazen de okumam için Sa'dî'nin *Gülistan*'ını verirdi.

İki yıl boyunca bu tertiple Farsça ve Arapça'yı tahsil etmekle meşgul oldum ve her on beş günde bir kez, Türk dilini okumak için Londra'ya gidiyordum.

[Browne ilk kez İstanbul'da]

Babam, benim, gerçekten Doğu dillerine ilgi duyduğumu görünce, tahsilimin üçüncü sınıfı sınavlarında, iyi bir başarı göstermem koşuluyla, dinlenmek için iki aylığına beni İstanbul'a gönderme sözünü verdi.

Sınavda iyi bir başarı yakalayınca, babam sözünde durdu ve 1882 yazında beni İstanbul'a gönderdi. Sonunda arzuladığım şeye kavuştum ve Osmanlı başkenti camilerinin minareleri üzerinden ezan sesini duymaya muvaffak oldum.

Doğu topraklarına yolculuk yapmış veya yapmakta olan bazı kimseler, karamsar olarak dönebilir, şevkleri de tamamen kırılabilir.

Sebebine gelince: Bu şahıslar hayallerinde tuhaf şeyleri görmeyi beklerler, Osmanlı ülkesine veya diğer Doğu ülkelerine gidip o şeyleri bulmayınca, şevksiz ve

ümitsiz olurlar. Fakat ben, tuhaf şeyleri veya acayip manzaraları görmeye âşık değildim, efsâne peşinde koşturmuyordum, bu nedenle İstanbul'u görmek, zevkimi eksiltmediği gibi, aksine iki ay sonra İngiltere'ye döndüğüm zaman Doğuya olan merakımın daha da arttığını gördüm.

[Tasvufî şiir Browne'ı Farsça'ya yönlendiriyor]

İngiltere'ye döndükten sonra iki yıl daha Cambridge Üniversitesinde tahsile devam ettim, dolayısıyla Doğu dillerini öğrenmeye daha fazla zaman ayırabiliyordum.

Bu iki yıl zarfında ben Mîrzâ Muhammed Bâkır Bûnâtî adında bir İranlı ile tanıştım. Bûnât, Fars Eyaletine bağlı bir yerdir. İbrahim Can Mua'attar lakaplı Mîrzâ Muhammed Bâkır adlı bu zat, dünya görmüş biri sayılırdı. Çünkü dünyanın yarısını gezmiş, dünyanın yaşayan altı dilini biliyordu.

Bu zat ilkin Şîf mezhebine bağlıymış, daha sonra derviş, ardından Hıristiyan olmuş ve her tür Tanrı'yı inkâr ettikten sonra Yahudi olmuştu. Neticede de kendisi bir din icat ederek adını "İslâm-i Mesîhî" veya "Mesîhiyyet-i İslâm" koymuştu.

İcat ettiği din hakkında, nazım ve nesir karışık İngilizce-Farsça bir risâle yazdı ve böylece bütün zamanını, varlığını, sanatını ve yeteneğini ona harcadı.

İbrahim Can Mua'attâr lakaplı Mîrzâ Muhammed Bâkır, enteresan bir adamdı. Çok konuşkan olmak, tartışmayı aşırı sevmek ve bazı sözleri akıldan uzak olmakla birlikte saygılı bir insandı, ben de onu severdim.

Bütün ömrümde, Mîrzâ Muhammed Bâkır kadar, bizzat kendisi tarafından yaratılan tamamen ütöpik bir hayal dünyasına dalmış hiçbir kimseyi görmedim.

Bu şahıs maddi yaşama karşı ilgisizdi, servet, mevki ve makam elde etmeye merak duymazdı. Diğer İranlılar, güç odaklarına yakın olmaya çalışırken, o güç merkezlerine yakın olmaktan sakınırdı. Bazen surat asmak ve sert bir davranışla büyük çıkarlarını tepirdi, hatta samimi dostlarını da acı sözlerle kendinden nefret ettirirdi.

Onun evi, etrafı toz toprakla kaplı kitap yığınıyla kuşatılmış küçük bir odadan ibaretti. İçinde çoğu Farsça ve Arapça din ve felsefeyle ilgili kitaplar olmak üzere, İbrani'ce ve Carlyle'ninkileri de¹⁰ dahil İngilizce kitaplar da vardı.

¹⁰ Tohamas Carlyle (1795-1881) doğubilimci makale yazarı ve tarihçi. Arapça'yı Bağdat'ta öğrendi, Cambridge'da adı geçen dilin hocası oldu (Z. Mansûrî).

Mirza Muhammed Bâkır'ın o kitaplardan yararlandığını görmedim, ben orada bulunmadığım sıralarda da onlardan yararlanmıyordu. Çünkü yalnız kalınca bir şeyler yazardı, bir veya birkaç kişi onun odasına girer girmez sohbeta başlardı ve artık kitapları okuması için fırsat kalmazdı.

Mirza Muhammed Bâkır'ı görmeye gittiğim ilk buluşmada, amacım ondan Hâfız (ın divanını) ve (Mevlâna'nın) *Mesnevî* dersini almak, zahmetine karşılık benden bir ücret almasını sağlamaktı.

Ben tek başıma Hâfız ile *Mesnevî*'yi okuyabilirdim fakat, Hafız ile Mevlâna Celâleddin-i Rûmî'nin şiirlerinin anlamını kavramak istiyordum, Mirza Muhammed Bâkır da teklifimi kabul etti.

Ancak dersin ilk celsesinde Hâfız'ı okumaya başlayalı henüz on dakika geçmeden Mirza Muhammed Bâkır aniden kitabı elimden alıp kenara koydu, sonra küçük bir masanın gözünden bir deste kağıt çıkardı, dedi:

“Ben kendi şiirlerimi Hâfız'ın şiirlerinden daha çok severim; eğer siz Farsça'nızı geliştirmek istiyorsanız, benim eserlerimi okumalısınız; çünkü Farsça nazım ve nesri kavransanız artık Hâfız'ın şiirlerini anlamakta güçlük çekmezsiniz; fakat ben size açıklamasını yapmazsam benim eserlerimi anlayamazsınız; şunu da bilmeniz gerekir ki, ben sizden ücret falan istemem ve sırf kültürün gelişmesi için size ders vereceğim.”

Mirza Muhammed Bâkır doğru söylüyordu, kendi eserlerini açıklamadıkça ben anlamıyordum, belki İranlı bilginler de anlayamıyordu!

Mirza Muhammed Bâkır okumaya başlayınca ilkin, otlayan aslanlar ve ayılar, ejderhalar, Ye'cûc ve Me'cûc, İbrânî ve Arap kâhinlerden söz etti. Sonra sohbeti havarîler ve meleklerle, aniden gündemdeki siyasi konulara çekti. Ardından İsrail oğulları kavminin eski efsânelerine ve onların kâhinlerinin gelecekle ilgili öngörülerini anlattı. Zerdüş'tün öğretileri ve eski İran efsânelerine geçti; tekrar havâriler, kelâm, fıkıh ve Hıristiyanlıktan söz etti. Bu sohbetler arasında fırsat düştükçe *Kur'ân*'dan âyetler zikretti. Onun dil üslûbu o derece ağır, ağıdalı istiare ve teşbihler, irfanî ve felsefî kavramlarla doluydu ki, Farsça'yı daha iyi öğrenmiş olduğum şimdiki halimle, İranlı bilgin ve ediplerin bile “Şemîse-i Lendeniyye”nin (*A London Sunlet: Küçük Güneş*) ne anlama geldiğini anlayabileceklerini sanmıyorum; bu terkip Mirza Muhammed Bâkır'ın, uzun bir şiirine taktığı addır.¹¹

¹¹ Mirza Muhammed'in bestelediği bu şiir, Rusya ile İngiltere'nin İran üzerindeki rekabetini konu alan bir kasideden ibarettir. Kaside, Browne'nin *İran Edebiyet Tarihi*'nin beşinci cildi, birinci bölümünde de yer almıştır (Z. Mansûrî).

Mirza Muhammed Bâkır, İranlı vatandaşları da kendisinden kaçacak kadar konuşkandı. Beni seven bir İranlı (zira o dönemde İranlı birkaç genç İngiltere'de okuyordu ve bazısıyla arkadaşım) bana derdi: “*Sizin evinize gelmemi istiyorsanız, Mirza Muhammed Bâkır'ın evinizde bulunmamasını şart koşarım.*”

Bununla birlikte sabırlı biri olduğum için, Mirza Muhammed Bâkır'dan çok yararlanabildim ve özellikle benim Farsça konuşmam çok ilerledi.

Çünkü benim, adı geçen Hintli öğretmenim, Farsça kelimeleri Hint lehçesiyle telaffuz ederdi. Mirza Muhammed Bâkır'la arkadaş olduktan sonra (arkadaş olduğum ilk İranlıydı) Hintli hocanın lehçesinin doğru olmadığını, Farsça'nın doğru lehçesini Mirza Muhammed Bâkır'ın ağzından almak gerektiğini anladım.

Mirza Muhammed Bâkır'ın, ikisini de Hristiyan olarak yetiştirdiği on sekiz yaşında bir kızı ve on üç yaşında bir oğlu vardı. Her ikisi İngilizce'den başka dil bilmiyordu.

Kızı hastaydı, doktorlar babasına kendileri için, hava ve su değişimi dışında herhangi bir tedavi ümidi kalmadığını, onu İngiltere'den havası ve suyu güzel olan Lübnan'a götürmesi gerektiğini söylemişlerdi.

O sırada tıp tahsilim, tecrübe ve pratik kazanmak için hastanede bulunmam ve uygulama yapmam gereken seviyeye ulaşmıştı. Bu nedenle tıp fakültesinden St Bartholomew Hastanesine geçtim. Orada çok yoğun çalışırdım, akşamları eve daima yorgun dönerdim.

Mirza Muhammed Bâkır derdi: “*Doktorlar su ve hava değişimi için kızımı Lübnan'a götürmemi söylemiş olsalar da, size kitabımın tamamını öğretmedikçe, buradan ayrılmayacağım.*”

Sonunda kitap tamamlandı, Mirza Muhammed Bâkır hasta kızı ve oğluyla birlikte Doğuya hareket ettiler. Bu hadise 1884 yılı sonlarında gerçekleşti.

Mirza Muhammed Bâkır'ın bana sağladığı en büyük faydalarından biri, İngiltere'den ayrılmadan, bazı *Kur'an* âyetlerinin tefsiriyle ilgili kaleme almış olduğu bir risâleyi hatıra olarak bana vermiş olmasıydı.

İngiltere'de ikameti esnasında bu risâleyi, Mirza Muhammed Bâkır'ın huzurunda okudum ve onu incelemem bana çok şey öğretti. Ben ilk defa, *Kur'an* âyetlerinin, herkesin anladığı zâhirî anlamlarından başka anlamları da taşıdığını anladım.

Ben ondan sonra Mirza Muhammed Bâkır'ı hiç görmedim. Fakat mektuplaştık. Bana Lübnan'dan, ne yazık ki kızının iyileşmeyeceğini yazardı ve yazdığı bir mektupta kızının vefat ettiğini haber verdi.

Ben onun kızının vefat haberine çok üzüldüm. Daha sonra Osmanlı Devletinin Mirza Muhammed Bâkır'ı Lübnan'dan sürgün ettiğini duydum. Çünkü onun varlığını, memleketin düzeni ve asayişini için zararlı bulmuşlardı.

Mirza Muhammed Bâkır sonra İran'a gitti. İki yıl önce, onun İran'da öldüğü haberini alıncaya kadar geçen bu sürede, kendisinden daha az mektup alırdım.

Her halükarda Mirza Muhammed Bâkır İngiltere'den ayrıldıktan sonra, 1885'ten 1887 yılına kadar, üç yıl boyunca, hastane işlerinden arta kalan zamanlarda fırsat buldukça, kendileriyle Farsça konuşmak için arkadaşlık kurmuş olduğum İranlı gençlerin yanına giderdim.

Adı geçen gençler çok iyi İngilizce konuşurlardı. Fakat ben kendilerinden, benimle Farsça konuşmalarını rica etmiştim. Onlar da ricamı kabul etmişti. Böylece onlarla daima Farsça konuşurdum.

Bazen de İngiltere Milli Kütüphanesine gider, kütüphane memurundan, incelemek için bana İranlı sûfî şairlerin kitaplarını vermesini rica ederdim.

[Browne'a göre tıbbın tasavvufu ile ilgisi]

Adı geçen şiir kitapları beni çok etkiledi. Zira Farsça'mı epeyce ilerletmiş olduğum için, anlamlarını daha iyi anlıyordum, ayrıca adı geçen kitapları kavramam, muhitin olumsuz şartlarından, yoksul ve talihsiz toplum manzaralarından fazla etkilenmemek için bana iyi bir vesile olmuştu.

Çünkü İranlı şair ve düşünürlerin fikirleri, dünya ve gelecek hususunda beni ümitlendiriyor, karamsarlığı yok ediyordu ve neticede beşer tabiatının nihaî hedefinin ve maksadının, mutluluk ve kurtuluş olduğunu düşünüyordum.

Adı geçen kitapları incelemek, gözümde insan ruhunu yüceltiyordu ve insanın büyük ilerlemeler kaydetmeye lâyık olduğunu görüyordum.

Her ne kadar insanlıktan ve erdemli niteliklerden beyinleri nasipsiz kimselere sık rastlamak, görünürde ümitli olmama aykırıydı fakat, yine de ben onları görmeye ümidimi yitirmiyordum. Kendi kendime derdim:

"Bu ahlâkı bozuk insanlar, delirmiş erdemsiz bir şehzâde gibidirler; her ne kadar bu şehzâde, delirmiş olması sebebiyle, kim olduğunu ve ne yapması gerektiğini bilmeseydi, yine de büyük bir ülkenin tacı ve tahtının vârisidir."

"Gerçi bunlar insanlık yolundan şaşmış olsalar, yine de insanlık ruhunu taşıyorlar, dolayısıyla ruhlarını tasfiye ve arındırma neticesinde melekût âlemine yücelmeye de lâyıktırlar."

Hâfız şöyle der: “Arşın zirvesinden gel diye sana ıslık çalarlar; anlamadım seni; bu toprak dünyada ne buldun da kalakaldın.”

Eğer tıp öğrenimi ve doktorluk mesleğimin de benim, İranlı sûfi şairlerin daha çok etkisinde kalmama yardımcı olduğunu söylersem, bu kitabın okurları için şaşırtıcı olabilir. Çünkü tıbbın ana temel dallarından biri de fizyoloji ilmidir. Bu ilim insanı maddeci yapmasa da kesinlikle mânevîyata ve Allah'a inanmaya sevk eder. Zira insan, bedeninin organlarını ne kadar çok araştırır, bedeninin damar ve hücrelerinin görevlerini gözden geçirirse, o denli güçlü bir şekilde yaratıcısı olan kaynağa saygı duymayı ve onu yüceltmeyi hisseder.

İranlı büyüklerin kitaplarını incelemekle içimde, o ülkeyi görme arzusu daha çok arttı ve neticede öyle bir dereceye vardı ki ne olursa olsun, İran'a bir yolculuk yapmayı, bütün bu düşüncülere, büyük âriflere ve üstün şairlere sahip olan bir memleketi görmeyi kendim için kaçınılmaz buldum. Fars, Türk ve Arap dillerini bildiğim halde resmi makamlara baş vurarak onlardan, bana dışişleri bakanlığında bir görev vermelerini, örneğin en azından İran'daki İngiliz konsolosluğu veya elçiliğinde çalışmak istediğimi belirttim.

Resmi makamlar bana cevaben, Fars, Arap ve Türk dillerinin resmen tanınmadığını ve dışişleri bakanlığına girmenin şartları arasında, adı geçen dillerin bir değer ifade etmediğini belirttiler. Böylece o dillerde beni sınava tâbi tutmaları şeklindeki teklifim kabul edilmemiş oldu.

Dışişleri bakanlığının resmi olarak kabul ettiği dillerin Eski Yunanca, Lâtince ve ondan başka Fransızca, İtalyanca, İspanyolca ve Rusça olduğunu, İran'da ve Osmanlı ülkesinde konsolos olacak kişilerin Yunanca ve Lâtince'yi birinci dereceden, Avrupa dillerinden birini de ikinci dereceden bilmeleri gerektiğini anladım. O zaman Dr. Wright'in, “İngiltere, Doğu dillerine değer vermiyor” şeklindeki yargısının doğru olduğunu daha iyi kavradım.

1887 yılında tıp fakültesi ve cerrahlik fakültesinin son sınavlarını vermeyi başardım, her iki fakülte tarafından bana, üstün dereceyle tahsili bitirme diploması verildi. Diplomada bana, tıp ve cerrahlik mesleğini icra etme izni verildiği de kaydedilmişti.

1887 yılı 30 Mayıs'ta eve geldiğim vakit bana bir telgraf geldiğini, telgrafi açtığımda, beni tıp fakültesine asistan olarak kabul ettiklerini sevinç ve şaşkınlıkla gördüm.